

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Гнатюк О. В. orcid.org/0000-0003-2445-6283

Актуальність проблеми. Головним завданням розвитку освіти в Україні є формування освіченої творчої особистості, забезпечення пріоритетності гармонійного всебічного розвитку молодого покоління. Як зазначено в Законі України «Про освіту» [4]: «Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності».

Реалізація нової освітньої парадигми в Україні викликає потребу в підвищенні результативності навчально-виховного процесу, а також передбачає не лише оновлення Державного стандарту освіти і Типових освітніх програм, але і потребує удосконалення якості підготовки підручників, зокрема для початкової школи, здатних забезпечити не лише оволодіння молодшими школярами відповідною сумою предметних знань та спеціальних умінь і навичок, але й сформувати у них бажання та уміння самостійно вчитися, сприяти набуттю життєво важливих компетентностей, зокрема таких:

- вільне володіння державною мовою;
- здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами;
- математична компетентність;
- компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій;
- інноваційність;
- екологічна компетентність;
- інформаційно-комунікаційна компетентність;

- навчання впродовж життя;
- громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей;
- культурна компетентність;
- підприємливість та фінансова грамотність тощо [7].

Мета статті – розкрити психологічні особливості побудови підручників для початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що проблема створення підручників неодноразово була предметом дослідження науковців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Так, концепція сучасного підручника обґрунтована у працях Н. М. Буринської, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко, І. І. Смагіна; роль і місце книги у навчальному процесі розглядали М. С. Вашуленко, Г. Г. Ващенко, О. Я. Савченко; відображення у підручнику змісту освіти з урахуванням особливостей навчального предмета досліджували М. І. Бурда, І. К. Журавльов, Л. Я. Зоріна, Н. Р. Корчевська, В. Г. Редько, О. І. Ляшенко та ін.

Ряд досліджень присвячено розробці підручників для початкової школи, зокрема: особливості підручника для учнів молодшого шкільного віку розглянуто М. С. Вашуленко, Я. П. Кодлюк, Н. Р. Корчевською, О. Я. Савченко та ін; підручник у системі навчально-методичного комплексу розкрито Т. М. Байбарою, О. Я. Савченко, С. Г. Шаповаленко та ін.; процесуальність навчальної книги, її розвивальна спрямованість визначена у працях О. К. Дусавицького, Г. М. Захарової, А. В. Фурмана та ін. Психологічні основи оцінювання навчальної книги відображені у авторів: Н. М. Буринської, Я. П. Кодлюк, Т. О. Лукіної, О. І. Ляшенко, І. І. Черезової, Ю. М. Швалба та ін. На особливу увагу заслуговують дослідження науковців Н. І. Богданець-Білокаленко, Л. М. Височан, Н. Р. Хребтової, О. Я. Янченко у галузі початкової освіти.

Велику увагу проблемам якості навчальної літератури ще на початку ХХ століття приділяв Г. Г. Ващенко у своїх працях. Одним із перших він запровадив класифікацію шкільних підручників, яка є основою сучасної класифікації: букварі, підручники, робочі книжки, хрестоматії, книжки для читання, довідники. «Всі ці категорії шкільних книжок можуть набути у нас бажаного змісту і форми тільки після систематичної та наполегливої роботи педагогів. За вихідні точки в цій роботі мають бути як особливості нашої школи, так і властивості дитячого інтелекту у різні пори розвитку дитини», – писав Г. Г. Ващенко [2, с. 215]. Науковець у своїх працях визначив основні вимоги до шкільного підручника і не лише дидактичні, але й психологічні та ергономічні, які є актуальними й у наш час:

- за своїм змістом підручник має бути на рівні сучасної науки навіть тоді, коли призначений для дітей молодшого віку;
- зміст і форма підручника мають відповідати віковим особливостям дитини і бути для неї зрозумілими;
- виклад матеріалу має бути систематичним і послідовним з урахуванням психолого-педагогічних вимог, з поступовим переходом від відомого до невідомого, від простого до складного;
- підручник має збуджувати інтерес до знання, стимулювати самостійну пошукову роботу учнів;
- мова підручника має бути точною, простою і в той же час живою [2, с. 57].

Крім освітніх завдань, навчальна література має виконувати й виховні функції: виховувати любов до рідного краю та свого народу, пошану до наших історичних діячів та кращих народних традицій, сприяти моральному вихованню учнів тощо.

Шкільні підручники, на його думку, повинні друкуватися на якісному папері та оздоблюватися ілюстраціями, що викликають у дітей інтерес до навчання і полегшують їм засвоєння матеріалу [2, с. 217].

Зазначимо, що проблема створення якісних підручників була актуальною на всіх етапах розвитку школи. Так, науковці Ю. З. Гільбух, М. В. Ричик [3] та ін. у кінці ХХ століття вказували на те, що для створення справді ефективного підручника необхідні певні вимоги, які викладено у вигляді рекомендацій для авторів, зокрема такі:

- матеріал підручника має відповідати віковим психологічним особливостям учнів молодшого шкільного віку і не втрачати наукової змістовності;
- нові тексти й задачі доцільно конструювати таким чином, щоб засвоювані на їх основі знання та вміння органічно впліталися в загальну систему знань, умінь і навичок школяра, в цілісну оперативну структуру його мислення та пам'яті;
- під час вивчення нових розділів навчального матеріалу, слід надійно забезпечити високий рівень мотивації пізнавальної діяльності учнів;
- необхідно реалізувати в підручнику найновіші досягнення психолого-педагогічної науки, щоб він відповідав прогресивним методам і прийомам навчання, розробленим психологами та педагогами (проблемне навчання, засоби програмування навчальної діяльності учнів та ін.).

До фундаментальних психологічних основ побудови підручника вчені відносили:

- всебічне врахування досліджених психологами вікових особливостей розумової діяльності учнів;
- надійне забезпечення відповідності змісту і структури підручника основним функціям, які він має виконувати у навчальному процесі;
- конструювання навчальних текстів і завдань кожного розділу підручника відповідно до методу навчання, оптимального для висвітлюваного питання [3, с. 51].

У сучасних умовах Нової української школи підручники зазнають значних змін порівняно з минулими роками, що пояснюється варіативністю нових

навчальних програм, які дають можливість забезпечувати широкий їх вибір. (Так, для початкової школи в умовах НУШ розроблено дві Типові освітні програми [10]: одна створена під керівництвом Савченко О. Я., друга – під керівництвом Шияна Р. Б.). Нове покоління підручників базується на інноваційних підходах до їх конструювання, що здійснюється із урахуванням сучасних вимог до змісту, обсягу, структури тощо.

Підручник є основним елементом навчання в освітньому середовищі та слугує не лише джерелом інформації для здобувачів освіти, але й дозволяє спрямувати й організувати шлях пізнання, забезпечити фундаментальне та вмотивоване розкриття навчального змісту, спонукає учня до самостійності, творчості, розвиває критичне мислення та потребу до подальшої самоосвіти і використання різноманітних джерел інформації освітнього середовища [1]. Шкільний підручник – це книга, в якій систематизовано викладаються основи знань з певної освітньої дисципліни (предмета) на рівні сучасних досягнень науки та культури з урахуванням вікових можливостей учнів і вимог шкільної програми. Шкільний підручник є складовою системи засобів навчання [6, с. 26].

Сучасний шкільний підручник був і залишається провідним засобом навчання у школі, виступаючи багатofункціональним джерелом знань, засобом їх усвідомленого засвоєння на різних етапах навчання. Основне завдання підручника полягає в тому, щоб відповідно до вікових і психологічних особливостей здобувачів освіти на належному науковому, педагогічному, психологічному і методичному рівнях, забезпечити якісний і доступний навчальний матеріал, максимально допомогти кожному учневі оволодіти новими знаннями та уміннями, засвоїти, закріпити і навчити застосовувати їх на практиці у подальшому житті.

Проблемі розробки сучасної навчальної літератури нового покоління приділяється багато уваги, як науковцями, так і практикаками. Урядом ухвалено чимало важливих документів, які регламентують діяльність науковців і педагогів щодо видання нових підручників, навчальних посібників та інших засобів

навчання. Для перевірки якості нової навчальної літератури проводять експертизу (наукову, психолого-педагогічну, антидискримінаційну).

Експертизою називають розгляд чи дослідження певної справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати оцінку відповідному явищу. Експертиза (від франц. – expertise, від лат. expertus – досвідчений) – дослідження фахівцем (експертом) певних питань, вирішення яких потребує спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва тощо [9].

Психолого-педагогічна експертиза включає широкий спектр методів аналізу об'єктів, значущих в соціальній і педагогічній практиці (експертна оцінка підручників і навчальних посібників, художніх творів, ігор й іграшок, освітнього середовища, інноваційної діяльності, безпеки освітнього простору, методичного забезпечення тощо), за визначенням їхньої педагогічної цінності й відповідності вимогам, законам і закономірностям, включаючи виявлення психологічних закономірностей навчання і виховання дитини, виникнення педагогічної занедбаності, інтелектуального розвитку дитини, можливостей батьків (одного з них або обох) з виховання і навчання дитини тощо [9, с. 87].

У науковій літературі під психолого-педагогічною експертизою, що реалізується в системі освіти, розуміється різновид комплексної гуманітарної експертизи, спрямованої на вивчення впливу процесів, що відбуваються в системі освіти, на учасників цього освітнього процесу й впливу учасників на ці процеси.

Мета психолого-педагогічної оцінки навчальної літератури – аналіз відповідності змісту, методів і організаційних форм віковим нормам і особливостям розвитку людини в її онтогенезі [9].

Психолого-педагогічні вимоги до підручника стосуються відповідності обсягу, змісту, структури підручника віковим психологічним особливостям учнів (сприймання, пам'ять, мислення, мотивація), рівня реалізації дидактичного принципу доступності, розвивальних можливостей змісту і структури підручника тощо.

Відповідність змісту підручника віковим і психофізіологічним особливостям та пізнавальним потребам учнів – один із головних критеріїв оцінювання підручників. Доступність змістового наповнення підручника в контексті психолого-педагогічних вимог означає:

- його відповідність рівню психологічного розвитку учнів, їхній попередній освітній підготовці й життєвому досвіду;
- відповідність складності й обсягу матеріалу можливостям засвоєння його учнями на належному рівні й за встановлений час;
- уникнення надлишкової інформації;
- дидактичну доцільність і обґрунтованість уведення на одному уроці декількох нових понять для засвоєння;
- відповідність ступеня абстрактності викладу матеріалу віковим психологічним особливостям учнів;
- доцільність використання аналогії для пояснення складних процесів, наявність прикладів для пояснення абстрактних понять, достатність і вичерпність наведених пояснень, вказівок тощо;
- доцільність обраних конструкцій речень для розуміння тексту та кількість використаних слів у реченні;
- вичерпність пояснень, наявність достатньої кількості прикладів, ілюстрацій, чіткість і зрозумілість мови підручника;
- відповідність ілюстрацій психолого-педагогічним особливостям учнів тієї вікової групи, для якої призначений підручник [5].

Рівень доступності має бути таким, щоб учні могли успішно користуватися підручником для самостійного навчання [5].

Важливим завданням підручника є розвиток емоційного інтелекту - групи здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій оточення. З метою активізації емоційної сфери учня підручник має включати вправи, спрямовані на усвідомлення власних емоцій, уміння управляти ними. Навчальна інформація з метою розвитку емоційного інтелекту може

подаватися у змодельованих різних комунікативних ситуаціях, з урахуванням вікових психологічних особливостей учнів.

Провідною вимогою до сучасного підручника є посилення його розвивального впливу на особистість учня, що здійснюється в таких напрямках: розвиток психічних процесів (уміння слухати, бачити, відчувати), формування загальнонавчальних умінь і навичок (планувати навчальні дії, працювати з підручником, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, міркувати, перевіряти роботу тощо), розвиток творчих здібностей. Спрямованість підручника на розвиток критичності мислення, у тому числі уміння аналізувати інформацію, формулювати самостійні судження, логічні умовиводи, проводити рефлексію, самооцінку, посилить його потенціал щодо формування ключових компетентностей в учнів [11].

Підручник забезпечуватиме розвиток позитивних мотивів навчання, пізнавальних потреб та зацікавлень учнів за таких умов:

- подання навчального матеріалу на посильному рівні труднощів;
- наявності новизни для учня у змісті навчання;
- оптимальної системи тренувальних, творчих, пізнавальних та інших завдань;
- практичної спрямованості матеріалу, можливості його застосування в житті;
- створення можливостей для учнів виявляти самостійність та ініціативність [8].

Виходячи з того, що структура і зміст підручника значною мірою зумовлюються особливостями учнів – адресатів навчальної книги, важливе значення має врахування вікових особливостей молодших школярів, зокрема таких: нестійка увага, домінування наочно-образного мислення, підвищена емоційність, схильність до механічного запам'ятовування, тяжіння до ігрової діяльності, здатність до наслідування, фантазування тощо.

Висновки. Зростання ролі та функцій підручника в реалізації сучасної освітньої парадигми сприятиме підвищенню якості освіти, спонукатиме до

пошуку подальших шляхів його удосконалення та розвитку. Створення сучасних підручників для початкової школи – першочергове завдання реформування загальної середньої освіти, а урахування психологічних аспектів при розробці матеріалів є пріоритетним завданням авторів підручників.

Список використаних джерел

1. Буринська Н. М. Створення українського підручника нового покоління. *Освіта України*. 2002. № 25 (8). С. 6.
2. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання : підруч. для педагогів. Київ : Українська Видавнича Спілка, 1997. 415 с.
3. Гільбух Ю. З. Ричик М. В. Психологічні проблеми оптимізації підручника для початкової школи. *Початкова школа*. 1976. №6. С. 50-57.
4. Закон України «Про освіту». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>.
5. Інструктивно-методичні матеріали для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prozatverdzhennya-instruktivno-metodichnih-materialiv-dlya-provedennya-ekspertami-ekspertiz-elektronnih-versij-proektiv-pidruchnikiv>
6. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів. Київ: інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. 368 с.
7. Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>
8. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка, 2015. Вип. 15. Ч. 1. 370 с.
9. Психолого-педагогічна експертиза : хрестоматія / упоряд.: С. П. Дерев'янка, Ю. В. Примак. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2021. 280 с.
10. Типові освітні програми для 1 – 4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/3-4-dodatki.pdf>
11. Як зробити українські підручники кращими.
URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-zrobyty-ukrayinski-pidruchnyky-krashhymy/>

Гнатюк Ольга Владиславівна (orcid.org/0000-0003-2445-6283), провідний науковий співробітник лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук

